

ЗНАКОВО-СИМВОЛІЧНА ПРИРОДА МОВИ

У статті зазначається, що знаково-символічний аспект мови віддзеркалює її сутнісні ознаки і функціонально-інструментальні можливості. Першочергова мета мови – надання смислу. Ця процедура є культурним фактом, продуктом культури. Стверджується, що вагомим внеском мови у скарбницю культури постає діалог. Однак найціннішим спонукальним і креативним ресурсом завжди була образність.

Ключові слова: знаково-символічна природа мови, сутнісні ознаки, мета мови, надання смислу, діалог, образність.

Постановка проблеми та її актуальність. Мова є невід’ємною частиною будь-якої індивідуальної і суспільної життєдіяльності. Це духовний код, за допомогою якого ми розуміємо навколишній світ і себе в ньому. Буття людини безпосередньо пов’язане з мовною реальністю, в якій концентрується сама сутність, сенс існування. Без мови неможливий розвиток людства, культури, науки, цивілізації. Всі історичні перипетії і самотність людського існування опосередковані мовними процесами. Жодна фундаментальна проблема людського буття не може бути ані поставлена, ані вирішена без урахування мовного аспекта, його ролі в житті людини й суспільства.

Аналіз наукових праць, присвячених розв’язанню проблеми. До питання мови зверталися Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, Д. Серль, М. Гайдеггер, Х.-Г. Гадамер, Ф. де Соссюр, Н. Хомський, Ю. Шпет, П. Флоренський, С. Булгаков та інші. Соціальний феномен мови привертав увагу античних мислителів: Аристотеля, Платона, Сократа, західних філософів М. Бубера, Ю. Габермаса, К. Ясперса, а також сучасних учених М. Поповича, В. Князева, І. Надольного, Л. Ситниченко. З другої половини ХІХ століття почали досліджуватися питання соціальної детермінованості мови, її суспільних функцій, коеволюції мови та суспільства. Ці аспекти досліджувалися В. Дільтеєм, В. Гумбольдтом, Ф. Шлейермахером та іншими.

Мета статті полягає у з’ясуванні діапазону факторів, які актуалізують мовну проблематику для філософії. Досягнення цієї мети вимагає вирішення таких завдань: окреслити інструментальний потенціал мови як форми, котра віддзеркалює зміст соціокультурного буття та проаналізувати співвідношення мова/знак та мова/символ.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке прото-знання перетворюється на знання тоді, коли воно стає кодом, комунікативною конвенцією, коли вписується в межі певного смислового (символічного) горизонту. Що стосується смислу, то він є класичним продуктом культури. Ж. Бодрійяр у праці «Система речей» переконливо обґрунтував тезу, що речі не володіють самостійним змістом, а мають загальну функцію знаковості (сенс річ знаходить в процесі семіозису, тобто смислом наділяє речі людина). Смисл – це та цінність, котра виникає в акті соціальної інтеракції.

Ж. Бодрійяр зазначає, що ми живемо у сфері символічного так само, як споживаємо лише символічні форми речей. «Сучасній речі, що знаходиться у владі фантома функціональності, властиві містика перевтілення і мутація функції. Гранично розширюючи сенс, річ його неухильно збіднює. В результаті річ десемантизується. Ця особливість пояснює появу терміна *les gadget*, котрий позначає річ з прихованою функцією, яка не може бути поіменована. Ім’я є ознакою індивідуальності, а річ з абстрактним значенням не може мати ім’я» [5, с. 26].

Р. Барт зауважив: відтоді, як виникає суспільство, будь-яке використання чого-небудь стає знаком цього використання. Саме семіотика вивчає властивості знаків, закономірності оперування знаковими системами, фактори і засоби, котрі роблять можливим збереження і поширення інформації. У фокусі уваги семіології перебувають: 1) знаки як носії значень; 2) коди або системи, в які знаки організовані; 3) культивування знаків і кодів.

Ч. Пірс структурував знаки на три типи: іконічні, індексні та символічні. Іконічний знак має найвищий рівень схожості зі своїм об'єктом. До знаків такого типу можна віднести картину або фотоілюстрацію. Індекс є знаком, що заснований на реальній суміжності знака і його значенні. Дим є індексом вогню, волосся, що розвівається, – індексом вітру. Символ є знаком, зв'язок якого з об'єктом встановлюється «за угодою», на основі конвенції. Приміром, кивок головою у нас означає ствердну відповідь, а в болгар – негативний.

Фундаментальна праця Цветана Тодорова «Теорії символу» присвячена символу як предмету, який у різні епохи мав різні назви та інтерпретації [9, с. 218]. Логікам, які завдяки Пірсу звикли до розуміння терміну символ в сенсі знак, буде важко відразу переключитися на звичайне його вживання, в якому символ протиставляється знаку. За основу викладення матеріалу Тодоров бере період кризи – кінець XVIII століття, коли класична рефлексія щодо символу змінюється романтичною.

Основні принципи семіотики вперше були сформульовані Ч. Пірсом, згодом вони були викладені й систематизовані Ч. Морісом. Питання семіотики розглядалися представниками Львівсько-Варшавської школи. Важливий внесок у розвиток семіотики з позицій інформатики і загальної теорії систем зроблено Б. Бірюковим, Ю. Петровим, А. Уйомовим та іншими. Культурологічний підхід репрезентований Тартуською семіотичною школою під керівництвом Ю. Лотмана [3, с. 104]. Чимало зроблено в галузі дослідження семіотики О. Лосєвим, П. Флоренським, І. Бодуеном де Куртене та іншими. Синтактика і семантика докладно представлена у працях позитивістів і представників аналітичної філософії, прагматика – у працях Л. Вітгенштейна. Переконливо обґрунтована теорія знаків належить У. Еко.

Семіотика концептуалізує спілкування як процес, який спирається на знаки (знакові системи), котрі слугують сполучною ланкою (медіатором) між суб'єктивними точками зору [10, с. 312]. Всі проблеми спілкування, згідно з семіотичною теорією, виникають з причин розбіжностей між словами та їхніми значеннями, тобто внаслідок неправильного використання знаків. Сучасні комунікативні дослідження спираються на дві теорії знаків – з одного боку, Ч. Пірса та Ч. Морріса, а з іншого, – Ф. де Соссюра. Теорії розрізняються за характером мовного знаку: у Ф. де Соссюра – це феномен психіки, у Ч. Пірса та Ч. Морріса – чуттєво сприйнятий об'єкт, матеріальний феномен.

Семіотика Ф. де Соссюра, що стала основою структуралізму і постструктуралізму, дозволяє аналізувати мову, як і будь-яку знакову систему, у вигляді структури з фіксованою відповідністю знаків та значень. Деконструкція Ж. Дерріди концептуалізує комунікацію як процес, в якому значення не фіксовані мовною системою, а вільно «плавають» в потоці мови, спілкування постає вільною грою знаків. Все наше життя має сенс лише в межах цієї гри, в знаках. Зрештою, ми самі є знаками.

«Сутність мови, – наголошував Б. Рассел, – полягає не у вживанні будь-яких способів комунікації, а у використанні фіксованих асоціацій, тобто в тому, що щось істотне – вимовлене слово, картинка, жест або що завгодно – могли б викликати «уявлення про щось інше. Коли це відбувається, то відчутне може бути названо «знаком» або «символом», а те, про що з'являється уявлення, – «значенням». На думку Ф. де Соссюра, слово в якості мовного знаку є «двостороння психічна сутність», яка знаходиться у нерозривному зв'язку між поняттям та його акустичним образом. Звідки б не потрапило до людини нове для неї слово – з усної розмови, зі сторінок книги чи газети – у всіх випадках воно надалі буде зберігатися в пам'яті у вигляді звукового образу. Цей образ у будь-який момент можна уявити собі подумки (через так звану «внутрішню мову») або ж відтворити вголос. І незмінно в той же момент в пам'яті виринає абстрактне поняття, передане в акустичному образі. Позаяк акустичні образи посідають настільки виняткове місце в нашій мовній поведінці, то важко або навіть неможливо уявити собі народження мови за відсутності мовлення» [6, с. 27].

Очевидно, що «символ» у Г. Лейбніца не рівнозначний «символу» у І. Канта; Ф. Шеллінг мислить під «символом» абсолютно інше, ніж Ч. Пірс; центральні символи релігій ніяк не збігаються зі змістом, вкладеним в це поняття Г. Гельмгольцем, і тільки в плані фонетики зближуємо «символ» у Блока із «символом» у Б. Рассела. Ця суперечливість, яка неухильна

в деталях, виявляється неприйнятною в цілому; символ, осмислений як універсальна категорія культури, вимагає категоріального методологічного розкриття своєї природи з точки зору не окремих і часткових домініонів культури, а філософії культури як такої.

Символ, за визначенням К. Берка, «постає словесною паралеллю зразків досвіду» [11, с. 152]. Наприклад, одним зі «зразків» поета може бути образа за невизнання його таланту. Якщо автор перетворює свій зразок в сюжет твору, як, наприклад, «Король і жебрак», де король має лише зовнішні атрибути влади, а жебрак є королем, то він створює символ.

У прозовому творі символ виокремити легше, бо тут він більш конкретизований і чітко сформульований; в ліричному творі символ важко виокремлюється з огляду на свою аморфність. К. Берк розуміє символ як словесну формулу психологічного акценту. Фактично будь-який художній твір у нього набуває статусу символічної дії або продукту. При цьому літературознавець приділяє однаково увагу як емоціям або в цілому «зразкам досвіду», що породили твір, так і його внутрішній символічній структурі. У першому випадку він спирається на традиційні, що сягають ще Аристотеля, погляди на твір як на результат мімезису, у другому ж – наближається до методології «нових критиків», які відривають твір від дійсності, не визнають жодного впливу досвіду або психологічних настанов на його виникнення.

На думку К. Берка, символ має найбільшу силу художнього впливу тоді, коли «зразки досвіду» автора і читача збігаються або є дуже близькими. Зокрема, успіх «Чайльда Гарольда» Байрона зумовлений передовсім тим, що будучи символом досвіду поета, смислова (символічна) інтрига цього твору перегукувалася зі «зразками досвіду» його сучасників. У розумінні К. Берка, художній символ допомагає упорядковувати і спрощувати «найскладніші думки, дії, емоції. Часто це спрощення має характер схематизації. Однак поет, художник «схематизує явища не за допомогою абстракції, як це робить вчений, а за допомогою ідеалізації, представляючи життєві явища в очищеному, ідеальному вигляді» [11, с. 154].

Пов'язуючи художній символ з емоційними акцентами письменника і читача, К. Берк вважає доцільним виокремлювати символи гумористичні, сатиричні, трагічні та комічні. Останні, зокрема, «надають можливість відчутти перевагу при оцінці зображеної ситуації» [11, с. 154]. Щось подібне відбувається і у випадку з гумористичним символом, за допомогою якого ситуація зображується у применшеному вигляді.

Символ володіє значними комунікативними можливостями, що проявляються часто на підсвідомому або навіть несвідомому рівнях [8, с. 108]. У цьому контексті К. Берк зазначає: «Хоча зразки досвіду автора можуть відрізнятися від досвіду читача, символ, зачіпаючи приховані вияви цього досвіду, може викликати до життя найглибші психологічні реакції. Це стосується, зокрема, символів жорстокості, жаху та інцесту» [11, с. 154].

К. Берк наділяє художній символ багатьма функціями, головною з яких є генеруюча. Нею в повній мірі володіє ключовий символ твору, який у свою чергу визначає модальність і особливості сприйняття другорядних символів. Погляди К. Берка близькі до концепцій Е. Кассірера і С. Лангер, які розуміли символізм як основу світогляду і конструювання всіх форм людського життя і діяльності. У збірці «Психоаналіз, творчість і література» (1978) у статті «Несимволічний рух і символічна дія» він вводить таку дуалістичну пару термінів, як «несимволічний рух» і «символічна дія», які визначають все людське існування. Якщо до першої категорії К. Берк відносить біологічні та деякі психологічні (зокрема ті, що вживаються в дусі З. Фрейда) вияви людини, то до другої зараховує кассірерівські «символічні форми».

Під впливом картезіанської раціональності мову вивчають або як систему знаків (Ф. де Соссюр і всі різновиди структуралізму), або як живу мову (Л. Вітгенштейн, французький постструктуралізм). Теорією, яка проклала міст між цими двома концептуальними підходами вважається філософія імені, започаткована Платоном, І. Кантом, В. Гумбольдтом і продовжена П. Флоренським, С. Булгаковим, О. Лосєвим, а також діалогічною філософією в особі М. Бубера, Ф. Розенцвейга, М. Бахтіна, Е. Розенштока-Хюссі.

Істотний внесок у ґрунтовну розробку зазначеної проблематики зробив Фердинанд де Соссюр (1857–1913) – видатний швейцарський лінгвіст, один із фундаторів і концептуалістів сучасного мовознавства [7, с. 408]. Як і Ч. Пірс, Г. Фреге та Е. Гуссерль, Ф. де Соссюр є одним

з тих учених, які наприкінці XIX – на початку XX століття заклали основи науки про знаки і знакових системах – семіології (або, якщо слідувати більш поширеній сьогодні термінології Ч. Пірса, – семіотики). У лінгвістиці ідеї Ф. де Соссюра стимулювали перегляд традиційних методів і, за словами американського лінгвіста Л. Блумфілда, заклали «теоретичний фундамент нового напрямку лінгвістичних досліджень» – структурної лінгвістики. Вийшовши за межі лінгвістики, підхід Ф. де Соссюра до мови став першоджерелом структуралізму – одного з найвпливовіших напрямів гуманітарної думки XX століття.

Кожен семіотик вважає або схильний вважати, що всі явища можна розглядати як знаки якихось інших явищ [4, с. 142-143]. Тут із семіотиками можна погодитись наполовину: ми допускаємо правомірність розгляду світу явищ саме таким чином, однак сумніви викликає акцентована епістемологічність такого розгляду, бо за дужками розуміння опиняється відповідь на важливе запитання: коли щось розглядається лише як символ, а коли воно де-факто є символом? Звідси виникає наступне запитання: чим є символ, що є символом? Якщо символ – це річ, а те, що він символізує, – також річ, то матимемо справу з теорією змалювання одних речей як таких, які деяким чином віддзеркалюють стан справ в інших речах. І тільки.

В цьому контексті варто звернутися до свідомості як до того, що є не-річ, тобто що і «є», і «є не річ» [2, с. 88]. У цій онтологічній інтенції символ постає як дивна Річ, яка однією своєю частиною знаходиться у світі речей, а іншою – у дійсності свідомості. Звідси виникає ще одне запитання: що символізує символ, символом чого він є?

Термін «діалог» походить від грецького *dialogos* і складається з двох частин: префіксу *dia* «крізь, через» та кореня *logos* «слово, значення, мова». Першу частину терміну можна інтерпретувати як «наскрізний рух, проникнення, розмежування, розділення, взаємність». Відтак, діалог – це розділене слово, взаємна мова, розмова між двома або більшою кількістю людей. На відміну від діалогу монолог (від грецького коріння: *monos* «один» і поданого вище *logos*) – це єдине, ні з ким не розділене слово (мова).

Таке розуміння діалогу робить умовною відмінність між діалогом та монологом, оскільки навіть одна людина може вести діалог із собою або з іншими людьми всередині себе. Важлива лише увага до Іншого всередині або навколо нас. Лише за таких умов з'являється розділене слово, значення, сенс. Завдяки діалогу людина говорить і думає; розділене слово об'єднує, цементує будь-яке співтовариство людей. У діалозі не може бути перемоги, оскільки це гра не один проти одного, а один з одним і тут головне – загальна участь і загальне досягнення (новий сенс). Між іншим, монолог часто називають зупиненим діалогом – висловом, немов вилученим з діалогу, секвестрованим діалогом.

Діалогічна концепція мови, викладена М. Бахтіним в «Марксизмі та філософії мови» (1993), вельми показова як діалог-суперечка з монологічною концепцією мови Ф. де Соссюра. Ці дві моделі мови репрезентують мову антиномічно: з одного боку, як статичну структуру, як «набір інструментів», котрим володіє кожен суб'єкт мовлення і яким він користується за певними правилами; і з іншого боку, як динамічний, інтерсуб'єктивний процес, в якому відбувається становлення і мови, і суб'єктів мовлення.

На семіотичному рівні принципова різниця в цих підходах полягає в тому, як вирішується питання про умови появи мовних знаків, оскільки розуміння знаку як єдності форми та змісту однакове і у М. Бахтіна, і у Ф. де Соссюра. Для М. Бахтіна знаки не існують самотійно, поза спільною соціальною діяльністю людей. Вони з'являються лише як частина цієї діяльності, в межах якої вони використовуються для заміщення чогось іншого, як посередники. М. Бахтін рішуче відкидає розуміння мови як «абстрактної системи знаків» і розглядає референційний аспект знаку в широкому контексті соціальної практики. «Абстрактний об'єктивізм» мовної системи Ф. де Соссюра для М. Бахтіна є фікцією – приблизно такою ж, як і індивідуальний мовний акт.

Буття, відображене засобом знаку, не просто відображене, а заломлене в ньому, є схрещенням різноспрямованих соціальних інтересів в межах одного знакового колективу. Думка про знакове заломлення буття в потоці висловів дуже важлива для розуміння тлумачення значення. Для Ф. де Соссюра значення – це відношення одного знака до інших знаків. Для М. Бахтіна значення

виникає лише в місці контакту знака з реальністю, із соціальним контекстом. Значення повністю визначається контекстом. По суті, скільки контекстів вживання даного слова, стільки його й значень. Відтак, множинність значень – конститутивна ознака слова.

Р. Барт вважав, що слово не має значення, що воно – лише можливість значення, яка реалізує себе в конкретному тексті [1, с. 66]. Більш того, кожне нове прочитання тексту створює нове значення, той, хто читає, ніби пише власний текст наново. М. Бахтін дивився на світ як на світ потенційної форми. Реалізація форми не відбувається миттєво як розкриття чогось попередньо існуючого: окремі елементи форми виявляються як результат осмислення, роботи, морального вибору. Щоб вижити, вони потребують контекстуального живильного середовища.

Таким чином, основні розбіжності в підходах до мови у Ф. де Соссюра та М. Бахтіна зводяться до двох аспектів: 1) чим визначається значення мовних знаків; 2) чи існують неопосередковані відносини між знаком та значенням. Якщо Ф. де Соссюр дає відповіді на ці запитання на абстрактному, понятійному рівні, завдяки чому об'єкт лінгвістики отримує чіткі межі, то для М. Бахтіна відповіді знаходяться на межі з реальною мовною практикою, з соціальним контекстом мовної взаємодії тих, хто спілкується. Звідси – живий зв'язок спілкування, пізнання і самопізнання, об'єднавча роль діалогу, конститутивний статус контексту і невичерпний творчий потенціал самої діалогічної моделі мови.

Концепція М. Бахтіна вписується в традицію цілісного тлумачення мови як соціального явища, за допомогою якого людина пізнає світ і саму себе, формує світогляд, творчо перетворює дійсність у процесі діалогічного спілкування з Іншим. Діалогічний принцип радикально протистоїть положенням теорії Ф. де Соссюра, котра ґрунтується на концептуальних пріоритетах індоєвропейського мовознавства, яке тривалий час зосереджувало основні зусилля на пошуках єдиної протомови, тому й обстоювало доцільність домінування категорії «єдина мова», ігноруючи мовну багатоманітність, мовні жанри та реальну буттєвість мови.

Слідуючи логіці, котра задається діалогічним принципом, обидва підходи до мови варто розглядати в їх відношенні один до одного, тоді вони стають взаємодоповнюваними [12, с. 116]. Принцип додатковості, введений Н. Бором, можна сформулювати так: не існує антагоністичних інтерпретаційних протиріч – змалювання різних спостерігачів в абсолютній більшості випадків доповнюють один одного. Між іншим, доволі симптоматично, що ідею додатковості Н. Бор висунув на прикладі багатоманітності мов світу.

Висновки. За допомогою дослідження з'ясовано діапазон факторів, які актуалізують мовну проблематику для філософії. Вирішальне значення на актуальність мовної проблематики для філософії має та обставина, що мовний досвід домінує над відносністю всіх буттєвих осмислень, оскільки охоплює собою кожне буття, в якому б зв'язку (співвідношенні) воно не поставало. Мовний характер досвіду світу передусь всьому, що людина пізнає і висловлює, а те, що є предметом пізнання й висловлення, апріорі оточене горизонтом мови. Мова постає символічним засобом порозуміння, обміном знаками з метою поінформування. Знак завжди вужчий, ніж репрезентоване ним поняття, тоді як символ завжди містить більше, ніж його очевидне значення.

Література

1. Барт Р. Основы семиологии / Р. Барт // Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму. – М.: Прогресс, 2000. – 345 с.
2. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А.Ф. Лосев. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.
3. Лотман Ю.М. Люди и знаки / Ю.М. Лотман // Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
4. Мамардашвили М.К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке / М.К. Мамардашвили, А.М. Пятигорский. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 224 с.
5. Маняхина М.Р. Вещь как носитель массовой информации / М.Р. Маняхина // Журналистский ежегодник. – 2012. – № 1. – С. 24–27.
6. Панов Е.Н. Знаки, символы, языки / Е.Н. Панов. [Серия: Библиотека «Знание»]. – М.: Знание, 1983. – 246 с.
7. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. [Пер. с франц. А.А. Холодовича]. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.

8. Тернер В. Символ и ритуал / В. Тернер. – М.: Главная редакция восточной литературы из-ва «Наука», 1983. – 277 с.
9. Тодоров Ц. Теории символа / Ц. Тодоров. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – 408 с.
10. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У Эко. – М.: Петрополис, 1998. – 432 с.
11. Burke K. Language as Symbolic Action: Essays on Life, Literature and Method / K. Burke. – Berkeley, Los Angeles: Univ. of California Press, 1966. – 514 p.
12. Jameson F. Signatures of the Visible. – New York : Routledge, 1992. – 254 p.

Ruslan Senik

Iconic and Symbolic Nature of Language

In the article stresses that iconic and symbolic aspect of language reflects its intrinsic characteristics and functional tool options. The primary purpose of language is to provide meaning. This procedure is a cultural fact, a product of culture. Significant contribution to the treasury of language culture is dialogue. However, the most valuable incentive and creative resource has always been figurativeness.

Keywords: iconic and symbolic nature of language, essential features, the purpose of language, providing meaning, dialogue, figurativeness.

Руслан Сеник

Знаково-символическая природа языка

В статье подчеркивается, что знаково-символический аспект языка отражает его сущностные признаки и функционально-инструментальные возможности. Первоочередная цель языка – придание смысла. Эта процедура является культурным фактом, продуктом культуры. Утверждается, что весомым вкладом в сокровищницу культуры является диалог. Однако самым ценным побудительным и креативным ресурсом всегда была образность.

Ключевые слова: знаково-символическая природа языка, сущностные признаки, цель языка, придание смысла, диалог, образность.

Надійшла до редакції 16.01.2014 р.